

також інші нові смисли (як, наприклад, смисл поступу), які з різних причин ще мало розбудовані і які необхідно свідомо культивувати.

Неодноразово звертаючись до необхідності розвитку культури серця, Тейяр разом з тим уникає можливості звинувачення в сократизмі. Питання ототожнення моральних цінностей з наукою про ці цінності, мабуть, і надалі буде залишатися відкритим. Мусимо зазначити, що тейярівська теорія моральності є більш інтелектуальною, ніж “моральною”, в тому сенсі, що спирається на дещо однобічно змальоване бачення природи людини. Разом з тим існують важливі причини для того, щоб у сфері моральних діянь розрізнити дуалізм добрих і злих сил, а не монізм добрих сил, коли злі сили просто винесено за дужки, як у Тейяра.

І ХХ ст. дало нам багато прикладів такого дуалізму. Концентраційні табори, масові вбивства невинних людей ставлять перед філософією фундаментальне питання, яке в даному випадку може бути сформульованим суто по-кантівськи: що собою являють умови, які роблять можливим появу таких страхітливих фактів? Тейяр цієї проблеми не піднімає почасти тому, що про ці факти був мало поінформований, але почасти, як здається, тенденційно, що може ставити під сумнів цілісність його бачення. У цьому контексті гідна уваги та обставина, що після іспитового ядерного вибуху на острові Бікіні в 1945 році Тейяр як природознавець був в захопленні від необмежених корисних можливостей, які перед людством відкриває ядерна ера, а дев'ять років після цього прославляв ядерні реактори в Каліфорнії [Teilhard de Chardin P. L' Avenir de l' Homme. - Paris, 1959.- P. 178-179; Teilhard de Chardin P. Pisma Wybrane.- S. 219-230]. Водночас, в його працях відсутні будь-які сліди реакції на атомне бомбардування Хіросіми і Нагасакі. Думаю, що таке ігнорування зумовлене тим, що цей факт не вписувався у його “інтелектуалістську” моральну концепцію поступу людства до Духа.

Перелік злочинів останніх воєн з суто еволюціоністської філософської точки зору, очевидно, і може розглядатися як щось другорядне (за винятком тих, які заслуговують на кваліфікацію “злочинів проти людства”). Але за будь-яких обставин суттєвою моральною проблемою залишається факт, що окремо взята людина, яка не вмотивована ніякими суспільними ідеями, а лише своїми власними внутрішніми схильностями, може беззаконно вбити іншу людину. Здається, це може означати, що в природі кожної людини є, в різних пропорціях до сил добра, *сили демонічні*, які в жодному разі не можемо віднести до конструктивних сил, оскільки вони істотно

протилежні їм. Ці факти швидше вказують на дуалізм добра і зла в світі, який знайшов вираз в прадавньому переконанні стосовно того, що одночасно існують і Бог, а разом із ним – і Сатана.

Будучи не дуже переконаним у своєму оптимізмі стосовно можливостей моральної консолідації людства, Тейяр доповнює свою гіпотезу щодо завершення розвитку людства в цілковито новій формі життя, яке охоплює все людство, об'єднуючи його в мирі і любові, іншою – за своїм змістом діаметрально протилежною. Тут провідною є ідея розриву ноосфери між добром і злом, оскільки у відповідності до закону, з якого ще не було жодних винятків, “зло в своїй специфічно новій формі, вдосконалюючись водночас з добром, дійде до своєї вищої фінальної ступені.

Немає вершин без прірв”[Тейяр де Шарден П. Феномен человека.- М., 1987.- С. 226]. Тому традиційний моральний вибір і тейярівської нової надлюдини здійснюється на шкалі добра і зла.

А.Канах* (Йорданія)

СУЧАСНІ ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ АСОЦІАЦІЇ БРАТІВ МУСУЛЬМАН**

Практично у всіх країнах світу існують мусульманські громади, які нараховують більше мільярда осіб. Значна частина мусульман зосереджена на Близькому і Середньому Сході, де існують різні політичні і громадські організації, які беруть активну участь у житті ісламського світу та впливають на розвиток сучасного суспільства. Серед них можна виділити організації, що забезпечують регіональну стабільність і координують міждержавні відносини. Це – Ліга арабських держав, Організація ісламська конференція і ряд інших. Постійно діють міжнародні недержавні об'єднання, зокрема Ліга ісламського світу, Народний ісламський конгрес, численні неурядові релігійно-політичні організації. Існує безліч організацій, що займаються благодійницькою, просвітительською, культурною чи політичною діяльністю в рамках законодавств своїх країн. Протягом

* Аммар Канах (Йорданія) – аспірант кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського Національного технічного університету.

** © Канах А., 2003

багатьох років реалізувати свої програмні настанови прагнуть і релігійно-політичні організації. Вони, як правило, ставлять перед собою завдання повалення правлячих режимів у своїх країнах, висувають ідеї мусульманського політико-державного самовизначення, прибігаючи при цьому подеколи до насильства. Однією з таких організацій є Асоціація братів мусульман – чисельна організація на Близькому Сході. Вона має своїх прибічників у багатьох країнах світу. Її називають по-різному – «Ісламські брати», «Брати мусульмани», «Партія ісламських братів» (в арабському варіанті – «аль-іхуан аль-муслімун»).

Асоціація братів мусульман була створена в Єгипті в 1928 р. в умовах, коли англійці контролювали все політичне та економічне життя країни, маючи армію головною опорою свого панування. Таке залежне напівколоніальне положення породжувало нестабільність у суспільстві, постійно викликало в народних масах невдоволення, яке нерідко переходило в безладдя і навіть збройні зіткнення. Королівський режим, який існував у Єгипті з 1922 р., був бажаний окупаційній владі, але не знаходив підтримки серед народу. Усе це давало привід деяким прогресивно налаштованим представникам національної інтелігенції рішуче ставити питання про майбутній розвиток єгипетського суспільства, необхідність звільнення країни від колоніальної залежності.

Творцем Асоціації братів мусульман вважається Хасан аль-Банна (1905-1949 рр.) – учитель за фахом, виходець із середовища ремісників. Він народився в містечку Мухамадія в родині годинникаря і з раннього дитинства виховувався в атмосфері мусульманської побожності. Закінчивши педагогічний коледж Дар Аль-Улюм (Будинок науки) у Каїрі, він, незважаючи на свій юний вік, вступив до знаменитого ісламського університету Аль-Азхар, після закінчення якого почав працювати в одній з державних шкіл. Ще в університеті Хасан аль-Банна починає цікавитися вченням суфістських братів і бере активну участь у єгипетському національно-визвольному русі. Він знайомиться з ідеями знаменитого мусульманського реформатора Рашид Ріда, котрий видавав у 20-х роках журнал „Аль-Манар” (Маяк), у якому порушувалися питання боротьби пригноблених народів за свою незалежність.

До 40-х років відділення Асоціації братів мусульман були створені в багатьох великих містах країн Близького і Середнього Сходу, а їхні ідеї одержали широке розповсюдження в усьому ісламському світі.

У цей час Ісламські брати (в особі Хасана аль-Банна) вперше висунули звинувачення на адресу уряду, котрий вони визнавали відповідальним за поразку арабів у палестино-ізраїльській війні 1948-1949 рр. Асоціація стає опозиційною силою в країні, а її ідеолог Хасан аль-Банна вважається опозиційно-політичним лідером і являє собою серйозну загрозу існуючій владі. Він стає жертвою королівського режиму – в 1949 р. його вбивають у Каїрі співробітники єгипетської таємної поліції.

Після революції 1952 р. співробітництво Братів з Урядом «вільних офіцерів» продовжувалося недовго, оскільки план встановлення ісламської опіки над новим режимом провалився. Незабаром Асоціація виступила проти висунутої президентом Джамалем Насером програми соціально-політичних перетворень. Після замаху Братів на життя цього єгипетського президента їхню організацію було заборонено, багатьох з її членів було арештовано, інші – пішли до підпілля.

Спочатку соціальну базу знову створеної організації склали нездолені міські прошарки, пізніше її ряди стали поповнювати службовці, робітники, патріотично настроєні офіцери, представники інших соціальних прошарків суспільства.

Організаційний принцип Асоціації братів мусульман складає взаємодія «джамаат ісламійя» (ісламські асоціації) і «усар ісламійя» (ісламські родини). «Джамаат ісламійя» складається з двадцяти осіб на чолі з аміром, який є главою групи й організатором усієї її діяльності. Персональний склад групи відомий тільки йому. Амір групи знає тільки керівника, що безпосередньо працює з ним. Він інформує його про діяльність і кількісний склад групи, нічого не повідомляючи про її персональний склад.

В організації Братів мусульман практикується багатоетапна система прийому до її членів. На першому етапі відбувається «аль-індимам аль-ам» - «простий вступ» чи прилучення до братства. Після цього прийнятого в організацію називають «брат-помічник» (ах-мусаїд). Наступний етап передбачає «індимам аль-ах» - «вступ у братство», після чого член організації одержує статус «приналежного до братства» (ах-мунтасіб). Брат, який відзначився особливо, проходить «аль-індимам аль-амалій» і стає «діючим членом братства» (ах-аміль).

Брати першої і другої ступені складають основну масу рядових членів Асоціації. І тільки відданість ідеям організації дозволяє її членам увійти в число «ах-аміль» (найбільш видатних братів), що

можуть стати «іхуан-муджахідун» (брати, прихильні правильній істинній боротьбі – джихаду, брати, які виборюють праву справу) і бути допущеними до секретів організації.

Братів мусульман очолює Установчий комітет, що в даний час нараховує 28 чоловік.

Підготовка Братів здійснюється в спеціальних таборах, де їм викладається топографія, медицина, водіння автомобіля, основи виживання, будова і застосування зброї. Кошти на здійснення діяльності організації складаються як з доходів від комерційної діяльності, так і з пожертвувань багатих прихильників.

Вся діяльність Асоціації перейнята жорсткою централізацією. Діють жіночі секції, молодіжні організації і спортивні клуби. У різних містах і в сільській місцевості Брати мають свої клініки, школи для дітей і дорослих, кооперативи, будинки пристарілих, уміло керують масовими виступами людей на мітингах та демонстраціях.

Асоціація успадкувала від старих таємних мусульманських сект фанатичну релігійність, жорстко пов'язує свою ідеологію з ісламською символікою і проводить чітко розмежування між рядовими членами і обізнаною елітою [Аркон М. Аль-фекр аль-ісламі.- Бейрут, 1998.- С.286 (араб. мовою)].

З діяльністю Асоціації братів мусульман був пов'язаний також і представник радикального її крила Сайед Котоб (1906-1966 рр.) – виходець із сільської місцевості, який отримав гарну світську і духовну освіту, автор популярних в арабському середовищі віршів [Добаев И. Политические институты исламского мира: идеология и практика.- Ростов-на-Дону, 2001. - С. 81]. Метою свого життя він вважав перетворення ісламського світу за принципами Корану. Котоб виділяв два головних методи боротьби за торжество ісламу – переконання і воєнні дії. Перший метод використовується для боротьби на рівні ідей, вірувань, а другий – на рівні держави, суспільства, організацій. Ці два методи, згідно Котобу, повинні взаємодіяти: спочатку за допомогою воєнного виступу мусульманське суспільство знищує ті інститути джахілії (до- і позаісламського язичества), що заважають поширенню ісламу, і добивається тим самим для людей свободи вибору віри. Після встановлення ісламської системи акцент робиться на переконання, щоб показати вільним тепер людям, що іслам єдина істинна віра. Мета збройної боротьби – розчистити шлях для методу переконання.

Погляди Котоба зробили відчутний вплив на діяльність багатьох ісламських фундаменталістів, включаючи і шиїтів, а його

праці дотепер добре відомі серед мусульман, у тому числі в Європі й в Америці. Твори Котоба використовують як навчальний посібник багато функціонерів радикальних ісламських організацій і рухів при ідеологічній підготовці борців за віру. У них вони знаходять положення, що стосуються принципів організації так званого секретного апарата екстремістських угруповань, який покликаний виконувати розвідувальні функції.

Ідеологічна діяльність Асоціації почалася з відстоювання тези, відповідно до якої іслам є водночас і «догмою і культом. Він - батьківщина і нація, релігійна віра і держава, душа і тіло». Ідеологами руху було навіть висунуте гасло: «Аллах - наша мета, пророк - наш вождь, Коран - наша конституція, джихад - наш шлях, смерть на шляху, визначеному Аллахом - наше вище бажання».

Ісламські брати переконані в тому, що Захід споконвічно несе основну відповідальність за деградацію ісламського світу. Західне вторгнення в ісламське суспільство привело, на їхню думку, до падіння норівів, забуття мусульманами настанов Корану. Тому не випадково, що для Братів мусульман характерним є негативне ставлення до Заходу і до прозахідних режимів у мусульманських країнах. Вони висловлюють переконаність у тому, що тільки іслам здатний заповнити вакуум, який утворився після краху арабського соціалізму, а також інших привнесених Заходом ідеологій. Для них характерним є також негативне ставлення до існуючого миропорядку, що виступає як дискримінаційний щодо народів і країн Третього світу, у тому числі і до мусульманських держав. Тому виховання мешканців цих країн у дусі салафітського ісламу (сунітського фундаменталізму) Брати мусульмани вважають основним своїм завданням.

На думку Братів мусульман, для відновлення втраченої ідеальної «золотої доби ісламу» необхідно провести масштабну реісламізацію всього мусульманського співтовариства. У сфері зовнішньої політики вони виступають прихильниками ідеї панісламізму – такої релігійно-політичної ідеології, в основі якої лежить уявлення про духовну єдність мусульман усього світу поза залежністю від їхньої соціальної, національної чи державної приналежності, а також ідея про необхідність їхнього політичного об'єднання під владою вищого духовного глави – халіфа.

Після провалу ряду спроб створити на Близькому і Середньому Сході об'єднану державу, Брати прийшли до думки про необхідність союзу ісламських країн під прапором єдиної релігії. Іншими словами, дотримуючись ідеї неподільності ісламської нації і виступаючи за

відновлення халіфату, Брати зробили ставку на патріотизм і націоналізм у рамках малої батьківщини в ім'я її звільнення від іноземного панування [Фадеева И. Демократия в мусульманском мире. Реальность и перспективы // Азия и Африка сегодня.- М., 2001.- № 8.- С. 5].

Великою батьківщиною мусульман вони бажали б бачити халіфат у формі федерації мусульманських держав, ядром якого мав би бути Єгипет як ісламський центр. На їхню думку, саме ця держава заслужила таку високу честь, тому що у свій час її народ рішуче виступив проти хрестоносців і монголів, а за сучасних умов повинен зіграти особливу роль у відродженні історичної релігії арабів.

Як правило, радикальні ісламістські рухи, у тому числі й Асоціація братів мусульман, не задовольняються тільки пропагандою ідей ісламської держави, а прагнуть до насильницького захоплення влади. Там, де їм це не вдається зробити, вони вважають безглуздим співробітництво з існуючими урядами. Вони також відкидають будь-які спроби мирними засобами змінити існуючий політичний режим, оскільки правляча еліта, у яку вони не входять, на їхню думку, не в змозі самостійно здійснювати зміни в суспільстві.

Теоретики радикального напрямку Асоціації братів мусульман стверджують, що сила - єдиний шлях до відродження ісламу. Вони відкидають ідею про можливість реформування системи через одержання посад в уряді, відкидають можливість досягнення широкої народної підтримки шляхом пропаганди ісламу з метою побудови ісламської держави [„Аль-Шарк Аль-Аусат” від 9.02.2002].

Радикальні ісламісти відкидають також демократію як чужорідну «прозахідну» теорію і практику, притаманну цивілізованим суспільствам. При цьому вони виходять з таких посилок: існують несумісні розходження між демократією й ісламськими політичними принципами, згідно яким суверенітет належить Богові, а не людям. Крім того, ісламська форма правління обмежує через шаріат право людей установлювати закони. Представники народу не можуть приймати закони, які суперечать нормам, запропонованим Богом. Ідеологи Братів мусульман вважають, що дозволяти людям встановлювати закони на свій розсуд означає прагнути до тиранії. Реальна свобода досяжна лише при ісламському правлінні, яке нікому з людей не дає абсолютного права встановлювати закони.

Специфічні форми соціальної активності представників Асоціації братів мусульман легко пояснити, якщо врахувати їхні релігійні мотиви. Вони часто бачать себе учасниками драматичних

подій останніх років і прагнуть вибрати з релігії найважливіші елементи з метою відтворення знову «істинних» древніх ісламських традицій. Брати мусульмани відкидають як політику світських режимів, так і сповідання релігії, запропоноване лібералами і модерністами.

Брати мусульмани одержують підтримку своєї діяльності ще й тому, що їхні основні програми пов'язані з повсякденними соціальними і релігійними потребами мас. Їхні дії особливо популярними стають в періоди глибоких політичних, релігійних, соціальних й економічних криз, коли виникає загроза втрати почуття особистісної і групової самоідентифікації.

Поряд з радикалами серед Братів мусульман існують і помірковані діячі. На відміну від радикалів, вони розглядають ісламізацію всіх сторін громадського життя в арабському світі як поступовий процес, здійснюваний мирними засобами на основі постійної, кропіткої, різноманітної роботи в низових соціальних структурах, роботи, яка неодмінно враховує місцеву специфіку. Вони думають, що реформовані мусульмани, сформувавши нову свідомість, зможуть перетворити суспільство в цілому і створити єдину ісламську державу. За своїм світоглядом та досвідом помірковані ісламісти є більше модерністами, ніж традиціоналістами. Багато хто з них має гарну західну освіту, вони мають вчені ступені, займають видне становище в соціальній ієрархії. Помірковані засуджують насильницькі методи досягнення мети, які практикують радикали. Вони вважають, що насильство контрпродуктивне і лише заважає ісламізації суспільства, оскільки зміцнює стереотипи, які зображують ісламістів фанатиками, злочинцями. Це, на їхню думку, розв'язує руки правлячим режимам і виправдує репресії з їх боку. У своїй повсякденній діяльності вони віддають перевагу проповіді ісламу на індивідуальному рівні. Ними створюються ісламські економічні інститути (ісламські банки, кредитні союзи), що служать одночасно джерелом доходів й альтернативою державним структурам. Популярним є надання населенню, особливо бідним його прошаркам, соціальних послуг (безкоштовна медична допомога, створення робочих місць і т.д.) й організація тиску на уряд для того, щоб він застосовував норми шаріату в законодавчій практиці. Брати мусульмани наполегливо зміцнюють свій вплив у різних структурах суспільства, насамперед у професійних і студентських союзах, беруть участь у політичних акціях і, насамперед, у виборах.

Помірковані активно підтримують демократію. По-перше, багато хто з них постійно піддаються жорстким переслідуванням з боку влади і критиці власних радикалів. Ось чому боротьба з будь-якими формами політичного деспотизму і сваволі стала невід'ємною частиною їхньої діяльності. По-друге, вони не втрачають надії перемогти на виборах і законним шляхом прийти до влади, а тому в демократії вони вбачають найкращий засіб боротьби за владу. По-третє, на їхню думку, демократія більшою мірою, ніж які-небудь інші сучасні форми правління, сумісна з ісламськими принципами. Ідеологи поміркованих вбачають у демократії засіб організації відносин між правителями і керованими, а також гарантію проти зловживання владою. Зробити правителів підзвітними тим людям, якими вони керують, і не допустити деспотичного правління – це загальна мета поміркованих. Боротьба за свободу і руйнування репресивних структур влади – це боротьба за істинний іслам. На думку цих ідеологів, такі демократичні механізми, як вільні вибори, мирний прихід до влади, правління більшості, захист прав меншостей не суперечать ісламським цінностям. Кожна ісламська держава повинна охороняти цивільні і політичні свободи й боротися з будь-якою формою деспотизму. Створення єдиної ісламської держави, на їхню думку, є підсумком природного тривалого процесу ісламізації суспільства. Помірні ісламісти прагнуть до укладання угоди з іншими неекстремістськими політичними силами на умовах поваги до існуючих державних структур, відмовлення від застосування сили з метою досягнення поставлених цілей. Ідея помірних про те, що демократична держава – це перехідна форма, предтеча ісламської держави, заслугоує підтримки насамперед тому, що створює передумови для міжконфесійного і міжнаціонального обговорення питання про демократію і шляхи її подальшого удосконалювання.

Асоціація братів мусульман, незважаючи на те, що вона різко критикує державну владу, яка існує в більшості арабських країн, здатна йти з нею на компроміс, брати участь у владних структурах, парламентах і навіть працювати в урядах. У цьому плані цікавий іорданський досвід, де наприкінці 80-х рр. кілька керівних діячів Асоціації братів мусульман займали відповідальні посади в монархічному уряді країни.

Для Асоціації, яка ввібрала в себе ідеї салафітів XIX в., при всій розмаїтості методів і програм, характерною є політична активність й організованість. Саме це і відрізняє Асоціацію від інших ісламських суспільно-політичних рухів. Брати мусульмани являють

собою політичну опозицію правлячим режимам, існуючим у більшості мусульманських країн. Іншими словами, їхня ідеологія містить у собі більше політичних, ніж релігійних початків. Їхні представники не виступають з ідеями реформування ісламу як системи догм і обрядів. Вони вимагають зміни місця і ролі цієї релігії в житті суспільства, відкидаючи всі інші ідеології. На їхню думку, іслам є самодостатньою унікальною світоглядною системою, яка не має потреби в запозиченні західних ціннісних орієнтирів. У відстоюванні саме цих своїх позицій Асоціація братів мусульман веде рішучу боротьбу, використовуючи найрізноманітніші форми і методи, включаючи і насильство.

Г.Панков* (м. Харків)

АПОЛОГЕТИКА ПРАМОНОТЕЇЗМУ В ПРАВОСЛАВНІЙ ДУМЦІ XIX – ПОЧ. XX ст.**

Теорія прамонотеїзму важлива складова частина богословської концепції релігії. Її основоположником є австрійський теолог XX ст. В.Шмідт. Проте ця теорія була висунута та розроблялася ще до Шмідта в православної думці XIX ст., у якій вона мала назву «вчення про початкове єдинобожжя». Теорія прамонотеїзму розроблялася в галузі основного богослов'я (апологетики) із завданнями осмислити виникнення та еволюції релігії в парадигмі християнського монотеїзму, а також спростувати погляди на релігію лише в контексті природних закономірностей людської свідомості та суспільного життя.

Для академічного релігієзнавства актуальність вивчення теорії прамонотеїзму обумовлюється завданнями осмислення релігійної думки в її багатоманітних конфесійних проявах, зокрема – й у православ'ї. Конфесійна апологетика у власному погляді на релігію не обмежується лише богословсько-догматичним методом. Зі свого боку, вона відкрита до наукового та філософського знання, яке згоджується з принциповими настановами богослов'я. Апологетика прамонотеїзму є наглядним прикладом взаємовідношення філософського та історичного дослідження релігії з теологією в парадигмі теологічного

* Панков Г.Д. – кандидат філософських наук, доцент Харківського Національного університету.

** © Панков Г.Д., 2003